

**ВАЗОРАТИ МАОРИ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ
Факултети филологияи тоҷик**

Кафедраи забони тоҷикӣ

РИСОЛАИ ХАТМ

**Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар шеваи
ҷанубии забони тоҷикӣ**

Иҷрокунанда: Лутфиллоева

**Аслимо - донишҷӯи соли 4-
уми факултети филология**

Роҳбари илмӣ: Хоркашев С.

дотсент, номзади илми филология

Душанбе - 2015

Мундариља:

Муқаддима.....

Боби 1. Мавқеи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар таркиби луғавии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.....

Боби 2. Мавқеи калимаҳои иқтибосии туркӣ дар таркиби луғавии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.....

Боби 3. Мавқеи калимаҳои иқтибосии русӣ-интернационалӣ дар таркиби луғавии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.....

Хулоса.....

Рӯйхати адабиёт.....

МУҚАДДИМА

Таҳия ва тадвини фарҳангҳои лаҳҷавӣ раванди навине дар таърихи луғатсозии тоҷик аст, ки дар садаи бистум дар арсаи таҳқиқоти забоншиносӣ рӯйи кор омад. Воқеан, дар байни садҳо фарҳангҳои пешин, ки ганҷинаи бузурги илмию фарҳанги ташкил дода, чараёни бештар аз ҳазорсолаи таҳаввули таърихии забонамонро акс намудаанд, луғатеро наметавон пайдо кард, ки сарвати луғавии лаҳҷаеро махсус дар бар гирифта бошад.

Таҳти мафҳуми истилоҳи шева умуман дар забоншиносӣ вожаҳо ва таркибу ибораҳои дар назар дошта мешаванд, ки онҳо дар доираи густариши ягон лаҳҷа, гурӯҳи лаҳҷаҳои бо ҳам хеш ва ё шеваҳои алоҳидаи ин ё он забон ба кор меоваранд, вале ҳамчун меъёр дар забони адабӣ фаъолият карда наметавонанд. Синоними ин истилоҳ дар забоншиносии тоҷик ибораҳои “калимаи лаҳҷавӣ”, ”калимаи хоси лаҳҷа”, ”калимаи шевагӣ” ё калимаи хоси шева мебошанд.

Шева ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ яке аз манбаъҳои асосии инкишофи таркиби луғавии забони адабии тоҷик ба шумор мераванд. Лексикаи маҳаллӣ бо ҳаёт ва таърихи халқи тоҷик иртиботи ногусастани дорад. Дар раванди тараққиёт ва пешрафти ҷомеа шева ва лаҳҷаҳо муваффақият ва комёбиҳои ба даст овардаи мардумро дар худ инъикос менамояд.

Ҳар як марҳилаи тараққиёти ҷомеа дар забони зиндаи халқ нақши худро мегузорад. Ин аст, ки таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ниҳоят бой ва гуногунранг

мебошад. Бо вучуди ин то солҳои наздик лексикаи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мавриди омӯзиш қарор нагирифта буд.

Муҳаққиқи варзида В.С.Расторгуева қайд мекунад, ки шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикиро ба таърихи муқоиса омӯхтан аз ғоида холӣ нест. Ҳоло дар ин соҳа асарҳои зиёди илмӣ тадқиқотӣ офарида шудаанд. Вале бояд қайд кард, ки танҳо соҳаи фонетика ва морфология мавриди тадқиқ қарор гирифтаасту ҳалос. Асари тадқиқотие, ки дар соҳаи лексика таълиф шуда бошад ҳам, ниҳоят кам аст. Аз ин рӯ ниҳоят кам омӯхта шудани лексикаи лаҳҷаҳои забони тоҷикиро нуқсонҳои илми шевашиносӣ қаламдод мекунад.

Аз олимони тоҷик нахустин шахсе, ки тадқиқоти худро ба соҳаи лексикаи лаҳҷа бахшидааст, Т.Мақсудов ба шумор меравад. Вай дар бораи лексика ва фразеологияи тоҷикони Исфара тадқиқоте анҷом дод. Ғ.Ҷӯраев бошад кори илмӣ худро ба омӯзиши лексикаи лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бахшид. Дуруст аст, ки дар аксари фарҳангҳои гузашта баъзе калимаҳои хоси ягон мавзӯ бо ишораҳои махсус тафсир ёфтаанд. Қисми марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон, ки шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дар доираи онҳо интишор ёфтааст, ҷойҳои аз ҷиҳати хоҷагӣ ва маданӣ мутараққӣ ба шумор мераванд. Дар ин мавзӯҳо хоҷагии серсоҳа, шумораи зиёди корхонаҳои саноатӣ, муассисаҳои таълимӣ:

Қисми марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон, ки шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дар доираи онҳо интишор

ёфтааст, ҷойҳои аз ҷиҳати хоҷагӣ ва маданӣ мутараққӣ ба шумор мераванд. Дар ин мавзӯҳо хоҷагии серсоҳа, шумораи зиёди корхонаҳои саноатӣ, муассисаҳои таълимӣ: мактабҳои миёна омӯзишгоҳҳои махсус, техникумҳо ва институтҳо мавҷуданд.

Лаҳҷаҳои тоҷикии Тоҷикистони марказӣ ва ҷанубӣ диққати муҳаққиқон ва саёҳонро дар охири асри 19 ба ин ҷоҳо омаданд, чалб карда буданд. Ягонагии шеваи ҷанубӣ фарқи дохили онҳоро, ки дар байни лаҳҷаҳои асосӣ ва воҳидҳои хуртари он мавҷуд аст, истисно намекунанд.

Нахустин олиме, ки дар бораи диалектизмҳои лексикӣ баҳои дуруст додааст, Ф.Б. Филинаст. Вай дар асараш «Проект словаря русских народных говоров» аломати асосӣ, хусусият, тартиб ва табиати диалектизмҳои лексикиро бо таври мукамал ташреҳу тавзеҳ дод.

Муҳаққиқи мазкур дар бораи диалектизмҳои лексикӣ чунин менигорад:

Таснифи шеваҳои забон доимӣ ва тағйирнопазир нест. Маълум аст, ки бо мурури омузиши нисбатан васеи шеваҳо (аз хусуси ҳудуди интишор) ба таснифи онҳо ислоҳоту тағйирот дохил мекунанд. Аз таълифи асари В. С. Росторгуева «Опыт сравнительного изучения таджикских говоров», ки муаллиф ба он таркиби шеваҳои ҷанубиро муқаррар намудааст, бештар аз даҳ сол гузашт. Дар ин муддат лаҳҷашиносони тоҷик аз шеваи ҷанубӣ материали фаровон гирд оварданд. Онҳоро таснифу таҳлил карданд ва ба тарзи махсус ҳудуди ҷуғрофии интишори шеваи мазкурро муқаррар намуданд. Дар натиҷа имконияти таснифи нисбатан дуруст ва саҳеҳи ин шева бавуҷд омад. Ба ин тариқа истилоҳи В. С. Росторгуеваро ба асос гирифта, шеваи ҷанубиро ба чор лаҳҷаи асосӣ тақсим намудан мумкин аст:

а) қаротегинӣ;

б)кӯлобӣ;

в)роғӣ;

г)бадахшонӣ.

Дар навбати худ ҳар кадоми ин лаҳҷаҳо боз ба шоҳаҳои хурд (подговор) ҷудо мешавад.

1. Лаҳҷаи қаротегинӣ ба ду гурӯҳи дохилӣ тақсим мешавад:

а) гурӯҳи ваҳиёӣ-қаротегинӣ. Ин гурӯҳдар ҳавзаи миёна ва поёни дарёи Хингоб-Ваҳиёи Поён, ҳавзаи дарёи Сурхоб-Қаротегинии Сурхоб пайваст шудани Хингоб паҳн шудааст:

б) гурӯҳи қаротегинӣ ва ҳамчунин дар Қаротегини Поён интишор ёфтааст.

2. Лаҳҷаҳои кӯлобӣ аз чор гурӯҳи дохилӣ иборат аст: а) лаҳҷаи шимоли Кӯлоб. Ин лаҳҷа дар ҳавзаи боло ва миёнаи дарёҳои Ёхсӯю Қизилсу (то ҷои ба ҳам як шудани ин дарёҳо), яъне дар қисми шимолӣ ва шимолӣ-шарқии вилояти Кӯлоб ҷо гирифтааст. Ба ин гурӯҳ, инчунин, лаҳҷаи Даштиҷум, ки дар байни Кӯлобу Дарвоз воқеъ гардидааст, дохил мешавад.

б) лаҳҷаи ғарбии Кӯлоб. Ин лаҳҷа соҳили дарёи Вахш-дар шимол аз Балҷувон то деҳаи Сангтӯда, дар ҷануб (аз рӯи маъмурии ҳозира) ноҳияи Данғараро дар бар мегирад. в) лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор, ки доираи интишори он чунин аст. Соҳили ростии қисми миёнаби дарёи Вахш, дарёи *Кофарниҳон* бо *шоҳобҳояш*, *мавзеъҳои аҳолинишини кӯҳҳои Ғозималик* ва *Боботоғ*; г) лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб. Ин лаҳҷа дар қисми ҷануби шарқии вилояти Кӯлоб (қисми ҷануби шарқии райони Москваи ҳозира паҳн шудааст).

3. Лаҳҷаи роғӣ,ки қисмати ҷануби вилояти Кӯлоб, дар баъзе ҷамоатҳои райони Шӯробод ҷойгир шудаанд.

4. Лаҳҷаҳои бадахшонӣ. Ин лаҳҷа дар Ғорон ва деҳаҳои тоҷикзабони Ишкошиму Ваҳони Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон воқеъ гардидаанд.

Ҳоло,мехоҳем,дар хусуси баъзеи иловаҳои суханронем,ки барои саҳетар шудани тақсимои лаҳҷаҳои кӯлобӣ ба миён гузошта мешаванд. Экспедитсияи лаҳҷашиносии Кӯлоб дар солҳои 1948-1950 таҳти роҳбарии И.И.Зарубин аз таркиби лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб гурӯҳи хурди ғарбиро ҷудо кард, ки асосан деҳаҳои Балҷувонро гирифт. Минбаъд,кормандони шӯъбаи таърихи забон ва лаҳҷашиносӣ ҳудуди нисбатан васеи ҷойгиршавии тоҷикони минтақаи канори Вахшро,ки сокинонаш ин ҷойҳоро “лаволави Вахш” меноманд, таҳқиқ намуданд.Онҳо муқаррар карданд,ки лаҳҷаҳои мавзеҳои ин қисмати Кӯлоб ба лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб, ки аз пеш муайян карда шуда буданд, хеле қаробат доранд ва онҳоро аз рӯи маҷмӯи хосиятҳои фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ чун гурӯҳи ғарбии Кӯлоб, метавон ба таркиби лаҳҷаҳои кӯлобӣ ҳамроҳ кард.

Лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор яке аз шохаҳои гурӯҳи Кӯлоб ба шумор меравад. Вай ҳанӯз дар солҳои 30-юми асри мо мавриди тадқиқ қарор гирифта буд. Омӯзиши мукаммали ин лаҳҷа, ки дар соли 1959 аз тарафи кормандони таърихи забон ва лаҳҷашиносии Институти забон ва адабиёти АФ РСС Тоҷикистон шурӯъ шуда буд.Тақрибан ҳамаи тадқиқотчиёни

шеваҳои тоҷикӣ ишора кардаанд, ки асоси бойгарию луғавии лаҳҷаҳоро калимаҳои умумихалқӣ ташкил медиҳанд. Инро дар хусуси таркиби луғати шеваи ҷанубӣ низ гуфташ мумкин аст.

Чунон ки маълум аст, қисми асосии калимаҳои умумихалқӣ захираи луғавии ин ё он лаҳҷаро ташкил медиҳанд, ки онҳо вобаста ба қонунҳои инкишофи дохилии ҳар як забон (шева) сарчашмаи муҳими бойгарию лексикаи ҳамон забон (шева) ба ҳисоб мераванд. Қонунҳои инкишофи дохилии забон дар бобати лексика дар навбати аввал бо воситаи калимасозӣ зоҳир мешаванд. “Калимасозӣ-менависад К. А. Левковская, - воситаи асосии тақомули таркиби луғати забон ба шумор меравад”.

Агар аз ҳамин бобат ба таркиби луғати шеваи ҷанубӣ назар афканда шаванд, бойгарию зиёди унсурҳои лексикаеро дидан мумкин аст, ки бо роҳҳои гуногун ва тарзу воситаҳои рангоранг аз ҳисоби калимаҳои решагии умумихалқӣ дар давоми асрҳои тӯлонӣ тадриҷан зам шудааст.

Ҳарчанд, ки роҳи қолабҳои калимасозӣ дар шеваи ҷанубӣ аз забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ тафовуте надоранд, лекин дар бобати маҳсулнокии ва ё истеъмоли ин ё он масолеҳи морфологӣ, қолабҳои анъанавӣ-таърихӣ ҷиҳати хоси ин шева ба назар ҳамонро намоён шуда меистанд.

“Меъёри муайян намудани калимаҳои хоси шева дар мафҳуме, ки онро инъикос менамояд, ифода меёбад, на дар тасаввуроти мо, ки ба он воҳиди луғавӣ алокаманд аст, балки дар ҳуди диалектизм, дар ҷое, ки он дар таркиби луғавии забон ишғол менамояд, мавҷуд аст».

Чунончи, бо решаи умумихалқӣ (хъш-хуш) мувофиқи материали мо дар шеваи ҷанубӣ бештар аз 33-адад калимаи сохта ва мураккаб сохта шудааст,ки як қисми он ҳамчун маҳсули ҳамин шева ба назар мерасад.Аз ҷумла хъшбайд(ҳофизи хушовоз,хонандаи мумтоз),хъшвохурд(хушчақчақ,улфат),хъшзамин(ҷое,ки замини ҳосилхез дорад),хъшзандолу(зардолузор,ҷое ки зардолуи аъло дорад),хъшнон(дасткушод,валинеъмат),хъшпойиш(хушсифат), хъшта- вузу(хуштавозуъ,меҳмондӯст) ва ғайра.

Бештари ин қабил калимаҳо дар маҳалҳои(лаҳҷаҳои)алоҳида,ба қайд гирифта шудаанд.Аммо ин ҳолат моҳияти воҳиди умумиистеъмолибудани калимаи хъш-ро ҳалалдор намекунад,чунки он ҳамчун ҷузъи калимасоз барои ҳамаи маҳалҳобаробар аст.Муаллифони “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ”қайд мекунанд,ки асоси боигарии луғати шеваи ҷанубиро маҳсули давраи пеш шуморидан ба мақсад мувофиқ аст”.Ин ақида дуруст аст,чунки аз захираи луғати шеваи ҷанубӣкалимаҳои зиёдеро пайдо кардан мумкин аст,ки аз қариб асрҳо маншаъ мегиранд. Масалан як қабати муҳими лаҳҷаи Тагнов аз ҳамин гуна вожаҳо иборат аст.Ин наъби вожаҳо чандон зиёд нестанд. Масалан,вожаи **буна-бъна** ҳамчун калимаи таъриҳдар лексикаи лаҳҷаи Тагнов мавқеъи истеъмоли дорад.Табиист,ки вожаҳо дар доираи густариши ин ё он лаҳҷа маҳдуд мекунанд ё бо тағйироти шакл,ё бо маъни дучор мешаванд.

Калимаҳои **мазоқ,қорун,мунҷук,ғайба** ва амсоли инҳо аз ҳамин гурӯҳанд,ки дар лаҳҷаи шеваи ҷануб маънии дигар пайдо карданд.Масалан калимаи**мазоқ**дар “ Фарҳанги

Ҷаҳонгирӣ” як ҳиссаи там, ком, забон, эзоҳ дода шуда аст. Вале, ба гумони мо, на ба ҳамаи калимаҳои таърихӣ, ки дар шеваҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд бо “ҷашми харидорӣ” нигоҳ кардан мумкин аст. Масалан мо дар иваз кардани калимаҳои маъмули забони адабии имрӯза, аз қабилҳои халта, ваҳт (ҳангом, маврид), чайҷӣ, қут-қут задан (кардан) ва ғайра бо воҳидҳои луғавии таърихӣ анбон (дар шеваи ҷанубӣ анбун-анбу), ҳин (дар шеваи ҷанубӣ “ҳин”), микроз (дар шеваи ҷанубӣ нькроз), карочидан (дар шеваи ҷанубӣ кърочидан) ва амсоли инҳо.

Боби 1

1.1. Мавқеи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар шеваиҳои ҷанубӣ

1.2. Таснифи умумии калимаҳои иқтибосии арабӣ.

Шеваи ҷанубӣ яке аз шеваҳои қадимаи забони тоҷикӣ ба шумор рафта, дар таркиби луғати худ миқдори зиёди калима ва воҳидҳои фразиологии қадимиро маҳфуз дорад. Агар луғоти ин шева сари вақт ҷамъоварӣ нашавад, аз эҳтимол дур нест, ки қисме аз калимаҳои нодири қадимӣ бо таъсири забони адабӣ ва шеваҳои дигар тадриҷан аз байн раванд. Забони тоҷикӣ, ки дар Эрон - Форсӣ, ва дар Афғонистон - Дарӣ номида мешавад. Забони давлатии кишварҳои Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон аст ва дар Ёзбекистон забони ақалияти тоҷик мебошад. Ин забон аз хонаводаи забонҳои ҳинду-аврупоӣ дохил мешавад. Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои бостонтарини ҷаҳон ба шумор меравад. Давраи нави инкишофи он дар асрҳои 7-8 сар шудааст. Бо ин забон шоирону нависандагони бузург Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Хайём, Сино, Ҷомӣ, Мавлоно, Ҳофиз, Дониш, Айнӣ, Лоҳутӣ, Турсунзода ва дигарон асарҳо эҷод кардаанд.

Забони тоҷикӣ диққати олимону ва нависандагони оламро ба худҷалб кардааст. Ба омӯзиши забони порсӣ-тоҷикӣ яке аз асосгузори коммунизми илмӣ Фридрих Энгелс мароқ зоҳир карда буд. Забони тоҷикӣ рӯз то рӯз рушд мекунад ва садҳо вожаҳои нав ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид мешаванд.

Забони тоҷикӣ аз хонаводаи забонҳои хинду-аврупоӣ порсӣ тоҷикӣ ва порсӣ дарӣ дар асл **форсӣ - порсӣ** мебошад, забонҳои эронӣ дохил мешавад. Забони тоҷикӣ ба забонҳои порсӣ дарӣ хеле монанд аст ва аҳолии кишварҳои Эрон, Ёзбекистон, Қирғизистон, Қазокистон ва Афғонистон, инчунин дар Тошқурғони Ҷумҳурии Халқии Чин бо ин забон гуфтугӯ мекунад.

- 1 Шеваҳои забони тоҷикӣ 4 гурӯҳ дорад.
- 2 Шеваи шимоли (Шимоли Тоҷикистон, ҷануби Ёзбекистон ва Қирғизистон)
- 3 Шеваи марказӣ (Шеваҳои Мастчоҳ, Айнӣ, Ҳисор, ва Варзоб)
- 4 Шеваи ҷанубӣ (Шеваҳои Қаротегин ва Кӯлоб)
- 5 Шеваи ҷануби-шарқӣ (Шеваҳои Панҷ ва Дарвоз).

Лаҳҷаҳои тоҷикии Тоҷикистони марказӣ ва ҷанубӣ диққати муҳақиқон ва саёҳонро дар охири асри XIX ба ин ҷоҳо ҷалб карда буданд. Ягонагии шеваи ҷанубӣ фарқи дохили онҳоро, ки дар байни лаҳҷаҳои асосӣ ва воҳидҳои хуртари он мавҷуд аст, истисно намекунад. Сарфи назар аз ин шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бо забонҳои помирӣ муносибати махсус доранд, ки ин дар умумияти як силсила воҳидҳои луғавӣ зуҳур меёбад. Лекин агар системаи лексии шева дар муқоисаву муқобила бо системаи лексии забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигар таҳқиқ шавад, дар он суръат ҷудо кардани калимаҳои умумихалқӣ ва шевагӣ ногузир мебошад, ки мо мавқеи калимаҳои умумихалқӣ ва хоси шеvaro дар фонди луғавӣ шеваи ҷанубӣ ба таври алоҳида муҳтасар аз назар мегузаронем.

Ҳар як забон бе иқтибос истодагарӣ карда наметавонад, чунки ҳамаи забонҳо бидуни ҳамдигар ҳечанд. Фонди луғавӣ ҳар як забонро калимаҳои иқтибосӣ ташкил медиҳанд. Дар шеваҳои ҷанубӣ вожаҳои арабӣ хело зиёданд, ки таркиби луғавӣ забонамонро бойюғанӣ гардонида, мисолҳои зерин ифодагари ин гуфтаҳо:

Калимаи латифа(لتيفه)дар луғати мазкур бо се маъно қайд шудааст: а) нозук; б) сухани латиф, латифа, ҳазл; в) тӯҳфа.

Аммо дар лаҳҷаи қаротегини қишлоки Луғур(Комсомолобод) ба маънии як наъви зарф дучор омад. Мисли ҳамин калимаҳои хазина (дар ар خزينه.), 1)шкаф; 2) хазина; дар (қишлоки Анатурушаки Орҷоникзобод) бошад, ба маънии равғандони кундаи чувоз қайд карда шудааст.Калимаҳои арабии ҷудоғона на фақат аз асли худ дур шудаанд,балки дар байни лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ бо чандин тобишҳои навин маъмул гаштаанд.Мисоли ин воҳиди луғавии мақом-муқом;дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ”бо ишораи арабӣзиёда аз шаш маънои калимаи мазкурқайд карда шудааст.Аммо тобишҳое, ки дар нисбати ин калима дар шеваи ҷанубӣ ба назар расиданд, на ба маънои асли(истиқоматгоҳ)ва наъв ба маъноҳои сонии он рост меоянд.

Мислҳоро муоина мекунем:ича “сергап”меган агане ин хел мақом да мо нест (ќ-Ғарм);то Ғарм-а дига муқом гап мезанан (ќ-Анатурушаки тоҷик).Равшан аст,ки дар ин ду мисол калимаи мақом-муқом бо тобишҳои фарқкунанда (дар аввалӣ ба маънии “гап”,”ҳунар”,дар дуюмӣ ба маънии “наъв”,”хел”)истифода шудааст.

Тағъири маъно инчунин ба калимаҳои хотир(дар ар.خاطير.) 1)фикр,андеша,идея,мафҳум;2)ақл;3)ҷон;4)хоҳиш ва ғайра;

- мӯҳтоҷ –ниёзманд,касе ки ба чизе эҳтиёҷ дорад; назм(дар ар.نظم) шеър, поэзия,тартиб;мазил (дар ар.مزل) истиқоматгоҳ,хона; зарб (дар ар.زرب.) 1) заниш; 2) тапиш; 3) замкунӣ ва ғайра; ҳърба (дар ар.حربه.)чанг,маърака, мочаро ва

хоказо низ хос аст. Азҷумла хотир ба маънои “одами шинос”, “мададгор”, ғараз ба маънии “мумкин”, “эҳтимол”, “шояд”, мӯҳтоҷ ба маънии “асбоби рӯзгор”, “зарф” ва умуман “чизи лозимӣ”, назм ба маънии “нисбат”, манзил ба маънии “қабр”, “гӯр”, “қабристон”, зарб ба маънии “таъсир”, ҳарба ба маънии “часорат”, чадид ба маънии “ифвогар”, “дурӯғгӯйӣ” ва ғайра омадаанд. Мисолҳоро аз назар мегузаронем:

Дар хоричахотир нашошта бошӣ, дар иститут намедъройи (қ-Қалъанак); ғараз имруз ай район одам мейоя (қ-Хилмонӣ); бӯра бача-м ай хуни амсои Мӯҳтоҷа бӯйор-ӯш (қ-Нимич); манзилкан (қабркан) оли наумадай (қ-Саричашма); ҳар хел одам ҳарба намека, ки ғор-да дъройи (қ-Депай); қати у гап назан чадид-ай (Роғ. Хочағалтон).

Ҳангоми бо асл муқоиса намудани калимаҳои арабии шеваи чанубӣ ҷиҳатҳои зеринро бояд ба назар гирифт:

1. Муносибати шаклҳои морфологӣ. Аз ин бобат калимаҳои **қотил** ва **мӯҳтоҷ** бо асли арабӣ чандон айният надоранд: он калимаҳо дар забони арабӣ дар шакли сифати феълии тарзи актив (қотил) ва пасив (мӯҳтоҷ) бошанд, дар шеваҳои тоҷикӣ (инчунин дар забони арабӣ) ҳамчун сифат (қотил) ва исм (мӯҳтоҷ) истифода шудаанд. Чунин ҳол дар калимаҳои боқимонда то андозае баназар мерасад.

2. Муносибати семантикӣ. Чи тавре, ки маълумоти фарҳангҳо шаҳодат медиҳанд, қисме аз калимаҳои мазкур дар асл хеле сермаъно буда, ба тоҷикӣ, одатан, яке аз онҳо муносибат

дорад. Аммо дар байни маънои аслии арабӣ ва тоҷикӣ риштаи алоқа дар баъзе ҳолатҳо равшан муоина шавад ҳам, дар мавридҳои дигар хеле сусти ба назар мерасад. Адаби калимаҳои иқтибосие, ки шакли умумитоҷикӣ ва ё хоси забони адабии тоҷикианду дар шеваи ҷанубӣ аз бобати маъно фарқҳо доранд, аз ин ҳам бештар аст. Табиист, ки ин қабил воҳидҳои луғавӣ яке аз аломатҳои хоси шеваи ҷанубӣ ҳисоб мешаванд, зеро қисми зиёдтари чунин унсурҳои лексикӣ дар забони адабӣ ё шеваҳои дигари тоҷикӣ дар маъно бо ҳасли арабӣ мувофиқат менамоянд.

Чунон, ки борҳо ишора кардем, лексикаи хоси шеваи ҷанубӣ таркибан ва таърихан гуногун аст. Инак, як силсила калимаҳои иқтибосии арабӣ ҳам теъдоди фонди лексикаи шеваи ҷанубиро меафзоянд. Бо вучуди ин, махсусияти чунин калимаҳо барои шеваи ҷанубӣ мафҳуми нисбӣ дорад: онҳо дар шеваҳои дигари тоҷикӣ қариб дучор наоянд ҳам, қисман дар забони адабӣ, алалхусус забони адабии пешина во мехӯранд.

Гурӯҳи дигари калимаҳои иқтибосии арабӣ хоси шеваи ҷанубӣ буда, чи аз ҷиҳати ҳудуди интишор ва чи аз рӯи муносибати шаклу маъно бо асл якранг нестанд. Масъалан калимаҳои ҳастанд, ки ҳам аз ҷиҳати таркиби овозӣ ва ҳам аз бобати маъно ба асли арабии худ мувофиқат менамоянд. Воҳидҳои луғавии фарас; њинен – ҳейен; лоҳас, чавал-ҷабал; мафлук; маҳшар ва ғайра аз ин қабиланд.

Аз инҳо калимаҳои ҳин, маҳшар, лоҳас қариб дар ҳамаи шеваи ҷанубӣ дучор омада, унсурҳои лексикии мафлук, фарас ва ҷабал –кӯҳ хоси маҳалҳои алоҳидаанд. Барои намуна хусусиятҳои шаклӣ ва маъноии “ҳин” ва “фарас” - ро аз назар

мегузаронем. Чунончи дар “Арабско-русский словарь” калимаи фарас бо ду маъно шарҳ дода шудааст:1) асп, байтал; 2) истилоҳи шохм, асп. Ин воҳидҳои луғавӣ дар кишлоқи даҳанаи Кӯлоб ҳам ба маънии асп қайд гардидааст; фарас ӣа даи як навъ асп омадани “фарас”-ро таъкид намоянд ҳам, боасли арабӣ наздик будани онро ҳаргиз сарфи назар намекунад.

Калимаҳои “ҳин” (дар ар. حين.), дар фарҳанги Х.К. Баранов бо ду маънои алоқаманд тавзеҳ ёфтааст: 1) вақт; 2) лаҳзаи қуллай; тақрибан айнаи ӯамин маъниҳо дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ низ барҷо мондаанд. Мислҳоро мулоҳиза фармоед: ҳоло ҳини ганда-гий-ай (қ-Ҳалқарф); сахари агар меҳези ба ҳени нуни гарм-а мерасӣ; оличабандак оли-ам истодаги-ай ҳин-ъш рафтаӣ, вайрон шидай; ҳине, ки мо хундем, мочири бӯд; аку мо рафтим, ҳайни аму мактаб ташкил шудан – да (қ-Саричашма); аму оли ин-ъш-ай зира-ра (Саргдара) ва ғайра. Аз ин лиӯоз таъкид намудан волиб мебошад, ки мероси назарявии адабии гузаштагонӣ мо бо афкори адабии баъзе халқҳои дигар масалан, арабӣ то андозае робитаи ногустастанӣ доранд.

Бисъёр калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ маънои худро андак дигар кардаанд, ки воҳиди луғавии аҷр аз ҷумлаи онҳост. Ин калима дар деҳаи (Оби Лурди Комсомолобод) бо маънии “ҳақ”, “ҳисса”, “муҳд” ба қайд даромадааст: у инондаачрои осйоб-а медуи-ш. Дар забони арабӣ калимаҳои мазкур маънии “мукофот”, “музд”, “подош”-ро дорост.

Калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки ба лексикаи хоси шеваи ҷанубии тоҷикӣ мансубанду мустақил истеъмол мешаванд, аз бобати алоқаи маъноӣ бо асл марҳилаву давраҳои гуногуни

дохилшавиро ба хотир меоваранд: аз баъзеи онҳо маънои асл зуд ба назар чилвагар шуда истад, аз қисми дигар чунин риштаи маъноиро ба душворӣ пайдо кардан мумкин аст. Чунин фақат қолиби диққат мебошад, ки чараёни васеъё маҳдудшавии маънои калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубӣ қатъ наёфтааст. Вобаста ба шароит, талаботи давр, дигаргуниҳои этикии мардуми мо воҳидҳои луғавии арабӣ ҳам тадриҷан таъғири маъно мекунад. Дар деҳаи (Кӯли ноъияи Фарм) ба чунин факти аҷиб вохӯрем: калимаи муазин (дар арабӣ معزين) ба акси маънои собиқаш (ходими дин, азонгӯянда, шахсе, ки ба ибодат даъват менамояд) дар ифодаи мафҳуми “ҷойхонаҷӣ” истифода мегардад. Албатта, пешаки ҳукм кардан душвор аст, ки калимаи мазкур дар ин ин маънии нав пойдор мемонад ёне. Вале чунин факт аён аст, ки калимаҳои иқтибосӣ, аз ҷумла, воҳидҳои луғавии арабӣ дар ин бобат аз ҳама сермаҳсултар ҳисоб меёбанд.

Дар лексикаи феълии шеваи ҷанубӣ калимаҳои зерини арабӣ чун ҷузъи номии феълҳои таркибӣ бештар во мехӯранд: лат кардан – задан, кӯфтан; фър (дар ар. فر) фър гаштан – давр задан, саёҳат кардан; қарор (дар ар. قرار) қарор кардан – истодан, ман (дар ар. معن) ман кардан – боз доштан, даст гирифтани, нигоҳ доштан; тавила (дар ар. توله) тавила кардан – бо арғамчин дароз бастанӣ ҳайвоноти хонагӣ дар ҷароғох; ҷаҳт (дар ар. جهت) ҷаҳт кардан – даъват кардан; ҷар (дар ар. جر) ҷар шудан – ғелидан фурӯ рафтани; сур (дар ар. سور) сур кардан – пеш кардан ва ғайра.

Аз баски дар феълҳои таркибӣ барои асоси маъно ба зиммаи ҳиссаи номист, аксари калимаҳои арабӣ ҳам дар ин гуна

мавридҳо аз асли худ чандон дур нарафтаанд. Чунончи маънои калимаи лат (дар арабӣ) бо "заниш" алоқаманд аст. Чунин маъноро таркиби лат кардан ҳам ифода мекунад: Мома-ш лат-ъшкардай (шакли гуфтӯӣ) оқ-а гъриф, ия зан-а лат карт (ч-к. Саричашма) гулба лат-ъшмекъна, хар-ъш (в-к Кулумбаи Поён). Ё худ маънои калимаи та-вил дар аслбо "дароз", "дарозӣ" алоқаманд мебошад. Ин калима дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ бевосита дар маънии дароз дар таркиби топоними "Тавилдара" (Дараидароз) боқӣ монда бошад ҳам, дар ҳайати тавила кардан аз он маъно тамоман ҷудо нест: бо ар-ғамчини дароз баста шудани ҳайвонот ишора ба ҳамон маънист, ма мерам, асп-а тавила кнум (ч-к Учкул).

Феълҳои таркибие, ки ҷузъи номиашон калимаҳои арабист дар шеваи ҷанубӣ мисли дигар воҳидҳои луғавӣ ноҳамвор ва нобаробар паҳн шудаанд. Ин аз афташ, танҳо ба дараҷаи истеъмоли ҷузъи номии (калимаи арабӣ) сохта вобаста аст, чунки ёридиҳандаҳои тоҷикӣ дар ҳамаи маҳалҳо беистисноанд. Аз ин рӯ таркиббандии калимаҳои ман – манъқарор, чар, фър, сур ва амсоли онро бо феълҳои ёвари тоҷикӣ (ман кардан, қарор кардан, чар шудан, фър гаштан, сур кардан), дар ҳама ҷодучор оем, дар истеъмоли амн (амн кардан -омӯхта кардан, касрат, касрат) шудан,⁷ маҳдудияти территория виро мушоҳида мемамоем: амн кардан дар (Қӯшоғба) ва ғайра ва касрат шудан дар доираи Обигарм ба қайд даромадаанд.

Чунонки маълум аст, забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ на танҳо аз бобати ба оилаҳои гуногун тааллуқ доштани худ, балки аз ҷиҳати системаи грамматикӣ ҳам фарқ мекунанд: забони тоҷикӣ

ба ҷумлаи забонҳои аналитикӣ тааллуқ дошта, арабӣ ба гурӯҳи флективаҳо дохил мешавад. Ин аст, ки ҳангоми иқтибоси калимаҳо, бисъёре аз хусусиятҳои флективизми забони арабӣ барҳам хӯрдаанд. Ин ҳолат тадқиқотчиёнро водор намудааст, ки ба омӯзиши калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ аз ду ҷиҳат назар кунанд: 1) аз нуқтаи назари забони тоҷикӣ; 2) аз нуқтаи назари забони арабӣ; Т.Бердиева маҳз роҳи дуҷумро интихоб намуда, дар рисолаи худ хусусиятҳои калимаҳои иқтибосии арабиро дар миқёбиёси як марҳилаи муайяни тараққиёти забони адабии тоҷик (солҳои 20)-ум акс кунанда аст. Зотан, чунин усулро дармаводида ҳамаҷониби ҳамаметавон истифода кард. Аммо ин масъала мавазӯи омӯзиши алоҳида аст. Бинобар он мо дар тафсилоти худ, асосан, бори шондо дани ҷиҳатҳои тоҷикӣ шуда и калимаҳои арабӣ қаноат мекунем. Бовучуди ин мухтасари инъикоси баъзе хусусиятҳои калимаҳои иқтибосии арабиро хотирнишон кардан аз ғоида ҳолӣ нест.

Пеш аз ҳама ҳаминаро гуфта метавонем, ки воҳидҳои луғавии арабӣ дар шеваи ҷанубуии тоҷикӣ на дар ҳамаи наслҳои феълии забони арабӣ истифода мешавад. Аз ҳама бештар чунон, ки дар боло зикр кардем, масдарҳои насли якум ба сифати исмҳо дучор меояд. Дар баробари ин гоҳо масдарҳои наслҳои дигар ҳам ба назар бармеҳӯранд. Чунончи, ба намуди масдари насли дуҷум тавила; та- ин-та – ҷӣ; барин калимаҳо во меҳӯранд: ма мерам, асп-а тавила кънум (ч-к Учкул) акай

маллим къчо та ин -ът кардан (қ. Муминобод):о-м та чиб шъдем и орд-ай(ш-к Ховалинг).

Мисолҳоро аз назар мегузаронем: мийон-ъм маиб-ай маиб шигаги- ай ғалтидагй(в-қ. Лангар) уво-ра мьочир кардан-шу (қ. Сасикбулок); ай рузи ки сохиби ақл шидъм и ҳамтари сийах-ай (қ. Мӯминобод); неки машоқи зур-ай в-й-(қ. Оқясой); котиби ай сьиар-ай хурдестай (в-қ. Ҳичборак); бово-м бьсьйо ўстой қотиле бьд, ки қошъғ меьрошид (қ. Каҳдара) ва ғайра.Инчунин дар ҳамин ҳолатҳо калимаҳои мь-осил-элчй намоянда завчй (Сарикенча) табох-пазанда,ошпаз(ш-к.Токак,қ.Ёнахш,Мискинобод) мафлук-фартут, барҷомонда(в-қ. Ҳичборак ғасол-покшўй ш-к Ховалинг косьб-хунарманд, дўзанда (в-қ. Кулумбои Байд) шудаанд.

Ниҳоят дар шеваи чанубии тоҷикй калимаҳои арабй ифодакунандаи макон, ки дар қолаби ва рехта мешавад низ бисъёранд. Аз ҷумла калимаҳои манзил-қабр дар ҳамаи гуруҳҳо матлаб-мақсад ният (қ-ҳ Эскигузар) мағал-льой хоибӣ гусфандон дар назди хиргаи (в-қ Оқсой) маскан-чой ман – зил (в – қЛангар) ва ғайра аз ҳамин қабилаанд, калимаҳои арабйсоҳаҳои гуногуни ҳаёти маънавй ва маишии мардуми моро фаро мегиранд.

Боби 2.

Мавқеи калимаҳои иқтибосии туркӣ дар таркиби луғавии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.

2.1. Умумияти калимаҳои иқтибосии туркӣ ва туркӣ-ӯзбекӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Калимаҳои туркӣ дар шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати миқдор мисли воҳидҳои луғавии забони арабӣ чандон фаровон набошанд, ҳам таърихи дохилшавии онҳо низ чандин садсолаҳоро дар бар мегирад. Шеваи ҷанубӣ аз бобати фаро гирифтани калимаҳои туркӣ асосан ӯзбекӣ ва қирғизӣ як хел нестанд. Агар лаҳҷаҳои мазкурро дар ин бобат ба дараҷаҳои тақсим

карданчоиз бошанд, пас ҷои аввалро бо гурӯҳи каротегинӣдода, лаҷаҳои кӯлобӣ, ӯсорӣ, ваҳиёю каротегин ва кӯлобиро паси ҳам баъди он гузоштан мумкин аст. Ин сабабҳои таърихи иқтисодӣхудудичуғурофӣ ва ғайра зич алоқаманд мебошад. Дар забоншиносии рус оид ба моҳияту маънии истилоҳи шеваҳо олимони кайҳо арзи ақида карда будаанд.

Дар фарҳанги сечилдаи энциклопеде, ки соли 1952 ба таърих расида буд, маъъз ин раванд хеле олӣ ба назар мерасад. Воқеан калимаҳои иқтибосӣ дар асоси маъводи ягон лаҷа ё шева сар мезананд ва дар доираи интишори ҳамон шева ё лаҷа амал карда, дорои изоглосси худ мебошад ва то шеваву лаҷаҳои дигар рафта намерасад.

Муаррихи номии тоҷикӣ Бобоҷон Ғафуров дар асари худ “Таджики” ба алоқии зичи тоҷикону ўзбекон дар гузашта ишора намуда, чунин менависад: “Махсусан халқҳои тоҷику ўзбек, кидар заминаи умумияти этникӣ ташаккул ёфтаанд, байни худ алоқии зич доранд”. Дурдонаҳои маданияти халқи тоҷик, дастраси ўзбекон будаанд, ҳамчунон, ки комъебиҳои маданияти халқи ўзбек аз тарафи тоҷикон ҳам ба таври васеъ аз худ карда мешавад, характери маданияти моддӣ, уруфу одат, санъати халқӣ, ҳамаи инҳо чунон наздиканд, ки фарқ кардан душвор аст.

Таърихи қадимӣ ва аз бисёр ҷиҳатҳо асримиёнагии ин халқҳо ниҳоят наздик ва аксари айниятдор буда, дар айни як территория инкишоф ёфтааст. Ин аст, ки бар акси калимаҳои арабӣ, иқтибоси воҳидҳои луғавии туркӣ дар шароиту муносибат тамоман дигар ҷараён кардааст. Аммо чунин муносибату шароит барои ҳар як маҳали тоҷикнишин то андозае ба тарзи хоса фароҳам омадааст.

Чунончи, тоҷикони Қаротегин, Кӯлоб ва Дарвоз аз маҳалҳои асоси ўзбекнишин дур афтада бошанд ҳам, алоқаи онҳо аз гузашта мунтазам давом кардааст. Ба хотир меоварем, ки рафтуои мардуми кӯҳистони тоҷик ба воҳиди Фарғона шарҳи Тошканду Самарқанд, ханӯз то ба Россия ҳамро гардидани Осиёи миёна давом дошта, минбаъд ба туфайли вусъат ёфтани саноати пахтатозакунӣ хеле қувват гирифтааст. Натиҷаи ҳамин рафтуоибардавом аст, ки ҳатто дар ноҳияҳо, вилоятҳои алоҳидаи водии Фарғона бо номи Қаротегин маҳалҳои махсус ташкил ёфтаанд, ки имрӯз ҳам аз бобати лаҳза аз тоҷикони мавзеҳои дигари ин фарқ мекунанд. Қисми ҳамин тоҷикон риштаи хешу табориро аз сокинони Қаротегин ханӯз ҳам нақандаанд, ки ин ҳам барои давом додани алоқаи ўзбекону тоҷикони водии Қаратоғ боис шудаметавонист.

Ҳамзистӣ ва муносибати дӯстонаи мардуми тоҷикзабон умуман бо қавмҳои туркнажод дар ҳуди масоҳати паҳншавии шеваи ҷанубии тоҷикӣ ҳам аз асрҳои гузашта мушоҳида мегардад. Аз ҷумла дар ҷанубии Кӯлоб, Ёвон, Орқонизобод, райони Лелин ва Ҳисор инчунин Қирғатор ҳамин ҳолат ба назар мерасад. Ба ин тариқа унсурҳои луғавии туркие, ки дар шеваи ҷанубӣ мавҷуданд, ҳамчун натиҷаи алоқаи бардавоми иқтисодӣ, сиёсӣ, территориявӣ ваҳатто хешу табории қавмҳои туркнажоду тоҷик ба назар мерасад. Таъсири байни ҷамдигарии забонҳо зуъуроти қонунӣ ва илтимои буда, як омили муъими ғановати таркиби луғавӣ ба шумор меравад. Пас аз иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ аз ҷиҳати мавқеъ ва даръаиистеъмом воҳидҳои луғавии туркӣ - тоҷикӣ мақоми баъдиро ишғол мекунанд. Бояд тазаккур дод, ки тавсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ якҷониба набуда, бо таври тарафайн сурат гирифтааст ва забони тоҷикӣ низ дар навбати худ дар тӯли қарибҳои зиёд ба забони ўзбекӣ маводи фаровоне дода, дар

ин хусус устод Н.Маъсумӣ Ӣандешае дорад, басо ӯолиб: «Таъсири забони толикӣ ба ӯзбекӣ натиљаи Ӣаёт ва таърихи ба Ӣам омехтаи ин ду халк аст. Ин таъсир Ӣатто дар замони кадимаи он (туркӣ чигатоӣ) на танӯо аз ӯиӢати луғат, балки дар сохти грамматикӣ низ мављуд буд (забони (ашори) Навоӣ аз адибони то замони шӯравӣ далел аст.(С.И. Маъсумӣ, 1980, 148-149). Ин мавзӯ дар рисолаҳои забоншиноси ӯзбек К. Юсупов (1957), Ӣ. Ґуломов (1959) ва муӢакики рус А. К. Боровков (1952) ва амсоли инӯо мавриди омӯзиш карор гирифтааст.

Вожаҳои туркӣ- ӯзбекӣ да нутки мардуми кӯӢистони Ӣисор чандин мавкеи назаррас нашошта бошад Ӣам онро ноида гирифтани хуб нест. Ин кабил унсурӯо дар ӯишҳои мардумӣ дар шаклиҳои гуногун, бо мақсадҳои услуби субъективӣ ва лексикӣ – грамматикӣ дар истифодаанд.

Калимаҳои туркӣ дар фонди луғати лаҳчаҳои мазкур нисбатан кам бошанд ҳам, барои муайян кардани муносибати онҳо бо забонҳои туркӣ, меъери муҳим шуда метавонад. Чунин калимаҳо ба фонди луғати шеваи чанубӣ аз афташ бо ду роҳ дохил шудаанд: а) бо роҳи бавосита, яъне ба воситаи забони адабӣ, ё шеваҳои дигари тоҷикӣ алалхусус шеваи ӯанубӣ; б) бевосита аз забонҳои туркӣ. Вобаста ба ҳамин дар шеваи чанубӣ ду гурӯҳи калимаҳои туркиро дучор меоем :

1. Калимаҳои туркие, ки қариб дар ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ дучор меоянд, яъне умумихалқианд. Онҳо ҳатто дар байни ҳуди шеваҳои чанубӣ ҳам умуми ҳисоб меёбанд, ойлик, оқсақол, чатоқ, қавик, қавоқ, қош, қъдък, қудуқ, қъатан, қӯтан, қъру, т курут, туғай ва ғайра. Ин қабил калимаҳо ба соҳаҳои гуногун зиндагӣ таллуқ доранд.

Калимаҳои туркие, ки асосан дар доираи шеваи ҷанубӣ ба назар мерасад. Чунин калимаҳо аз ҷиҳати ҳудуди интишор ду хел мешаванд

а) калимаҳои туркӣ - хоси ҳамаи маҳалҳо. Намунаи ин калимаҳо қизик, аран, ҳаруан, тахтапушт, мебошад ;

б) калимаҳои туркӣ хоси як ё якчанд маҳали наздик. Чунончи мавриде, ки дар бузқашӣ ду савор бузуро ба ду тараф ҳам шуда, аз ду тараф мекашанд. (ч-к Доғистон) ыгър-аспи наре, ки барои наслгирӣ парво мекунанд. (ч-к Доғистон) чалък – болишта ки зери зини асп (в-к Сарикенча) қъръғ-асбоби махсус, ки барои доштани аспони гала истифода бурда мешавад. (к- Ниёзбегиен) тькъзак- болоиҳам чидани кӯрпа ҷанубии Кӯлоб чатқал-омехта ҳархела ва минҳо, чунон ки мебинем, таркиби ин калимаҳо ҳам як хел нест. Онҳо дар ифодаи предмет, ҳодисаҳои гуногун омада, базахираи диалектизми лексии маҳал ёлаҳҷаи ҷудогона дохил мешаванд, ба ҷузъ лаҳзаҳои боло калимаҳои туркӣ дар фонди луғавии шеваи ҷанубӣ боз ба хусусиятҳои зерини истеъмоли моликанд;

1)барои фарқ кардани предмети якномае, ки ба ду ҷинс зану мард, тааллуқ дорад. Масалан дар (қ-Шул ва Қазноки Фарм) аз шеваи қаротегин калимаи тоҷикии **курта** бештар хоси куртаҳои занона буда **куйнак- куйлак** ба куртаи мардон оид гардидааст;

2)барои ифодаи ин ё он намуди як предмет, чунончи дар Ҷиргатор (в-к Сосикбулоқ) дар ифодаи рағани сафед **оғйок** ё руғани **ағйоқ** истифода мебаранд;

3)бо ёридиҳандаҳои феълии тоҷикӣ алоқаи лексикӣ-синтаксисии мустаҳкам пайваста, дар ифодаи амалҳои гуногун истифода мешаванд, қиста- қиста кардан-танг кардан,(в-к Сарикенча) **қъшоқ-қашоқ** кардан-гӯсфандони багардани як дигар басташуда,(

қ.Ниёзбегиён); **аралаш-алдараш, алараш, алдараш** кардан, шудан, чизеро омӯхтан кардан (ш-қ. Эскигузар) , **арқан – арқан** кардан ба пушт гирифтан (қ.Тегирмӣ), **сурамиш, сурамиш** кардан – пурсидан,чустучӯкардан(қ. Нимич) вamonанди инҳо.

Калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ ба қолаби калимасозии лаъавӣ созгор афтада, дар офаридани маъноҳои нав ҳамчун асос хизмат кардаанд:**тейг**(баробар, мувофиқ). Ин вожа пешванди ҳам гирифта маънои нав ӯсил кардааст: (ҳамсент, ҳамтсент, ҳамсин, ҳамсол). Дар лаълаҳои ланубӣ ин истилоҳ дар шакли зимгул истифода мешавад: Соли Раҳматулло муш, ҳамтенти ўст. Калимаи (катта, калон) сифат аст ва тавассути пасванди (-гӣ) яъне дар лаъла исми маънӣ сохта мешавад: Ман бой гуфта, бисёр каттагӣ дорад. Пас ба таркиби луғавии лаъла ворид шудани иқтибосоти туркӣ-ӯзбекӣ зуъуроти қонунию ҳамтӣ буда, ки лараёни барои ғаноманд гаштани луғати лаълаи мазкур мусоидат кардааст.

Табиист, ки қисмеаз калимаҳои туркӣҳам чун унсурҳои лексии забони арабӣ ба таркиби луғати шеваи чанубӣ ворид гашта, бе тағйири шаклу маъно намондаанд. Танҳо худ калимаи “аралаш” бо вариантҳои аролаш (ш-қ. Ховалинг), (в-қ. Тавилдара), аралаш (қ. Яхч), алараш (ш-қ. Муминобод) ,аралаш (қ. Зирак) алдараш (қ-х. Ёвон, Орљоникзобод) истифода мешавад. Калимаҳои кекса,кутан,овсақло,оқсаққол,кутарма,элчи ва ғайра.Қисман ё пурра тағйири маънӣ кардан. Азҷумла моҳияти маънои калимаи**сал** дар ваҳиёи–қаротегинӣ, қаротегин „**тал**”чанубии Кӯлоб дар шеваи чанубии тоҷикӣ назар ба туркиаш андаке тағйир ёфтаастубас. Дар луғатномаҳои туркӣкалимаи мазкур “**амад**” шарҳ дода шудааст. Айнан ҳамин маънӣдар луғати тоҷикӣ– русӣҳам такрор ёфтааст. Муаллифи „Персидско – русский словарь” М. А. Ғаффаровбошад, тахти моддаи дар луғатҳои туркӣ чунин менависад.Вале дар шеваи

чанубии тоҷикӣ калимаи **сал ё тал**наклиёти махсуси дарёгузарро ифода менамояд,ки аз пустҳои дамкардаи барзагов,ки болҳои чӯбҳо маҳкам карда шудааст,иборат мебошад.Ин реалия аз ӯнамдигар як андоза фарқ кунадҳаммоҳиятан бо он баробар аст. Калимаи **сал ё тал**,чунон ки дар забонҳои туркӣ аз рӯи маълумоти луғатномаҳои мазкур ба назар мерасад, дар шеваи чанубии тоҷикӣҳам ба сифати чузъи калимасоз низ истифода шудааст:яке аз деҳаҳои собиқи назди шаҳри Норакро Талкаш меномиданд, ки ифодакунандаи касбу кор,машғулиятҳои мардуми он маҳал мебошад.Дар шеваи чанубӣҷой доштани калимаҳои **сал ё тал** ду тахминро илқо менамоянд:

1)мувофиқати ҳамсадоҳои пешизабони с-т;

2)натичаи шунид ва талаффузи нодуруст,ки ҳамчун яке аз сабабҳои азхудкунӣқайд кардем.

Намунаи калимаҳои туркие,ки маънии худро хеле тағйир додаанд,**овсақол-оқсақол** мебошад.Дар луғати ўзбекӣ-русӣчунин эҳзои калимаи 1) белобородый старик;2)оқсақол(старейшина,староста).Аммо дар доираи лаҳҷаҳои Кўлоб ва қисман ваҳиёи-қаротегинию қаротегинӣ овсақол ба маънои “хостгор”,”миёнрав”низ кор фармуда мешавад.Калимаи кекса-кикса –кеска дар маънои аввал бо асли ўзбекӣ(одами пир)мувофиқат кунад ҳам,тадричан васеъ шуда,дар ифодаи “дово”,”фиреб нахурданӣ”,”пухтакор”(қ.Янғоғлик)ва “пўстғафс”(қ.Ярхаб)низ истифода гардидааст:у занак бисйор кекса-ай –де фируб-ъш дода наметонъм.

Калимаҳои туркии иқтибосиро аз руи мансубияти забонӣ метавон ба ду гурӯҳҷудо кард:1)калимаҳои туркӣ– ўзбекӣ ва 2)калимаҳоитуркӣ-қирғизӣ.Агар гурӯҳи аввал бештар дар лаҳҷаҳои кўлоб,кўлобии Ҳисор мақом дошта бошад,гурӯҳи дуюм асосан хоси

Циргатол (вахиёю қаротегин) ва Қаротегин (Боло ва Мобайн) ҳисоб меёбад. Шубҳае нест, ки доираи унсурҳои ӯзбекӣ назар ба қирғизӣ хеле васеъ аст. Бартари и аввали ба назари мо, ба тавассути се имконияти реалӣ ба вуқӯъ омадааст:

1) аксарияти он унсурҳои лексикии ӯзбекӣ, ки дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ ҷой доранд, дар ҳайни ҳол умумитуркӣ буда, ба ин шева маҳз бо шакли ӯзбекиашонворид гаштаанд. Аз ин рӯ мо, масалан, калимаҳои ойлик, арқан ва амсоли онҳоро, ки бидуни шубҳа дар забони қирғизӣ бо ҳамин шакл ва ё дар намуди андаке дигар мавҷуданд, ҳамчун унсурҳои туркӣ-ӯзбекӣ маънидод мекунем;

2) гуфтан мумкин аст, ки калимаҳои ӯзбекӣ аз чор се ҳиссаи территорияи шеваи ҷанубиро фаро гирифта метавонанд, ва ҳол он ки унсурҳои лексикии қирғизӣ аз доираи як ҳиссаи он чандон берун намеравад:

3) калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ аз ҷиҳати мансубияти шевагӣ гуногунанд: дар маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон бо номи турк, лақай, дурман, қарлук, барлос ва ғайра қавмҳои туркнажод зиндагӣ мекунанд, ки лаҳҷаҳои онҳо низ таҳти мафҳуми забони ӯзбекӣ муттаҳид мешаванд.

Метавон гуфт, ки ҳам калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ ва ҳам воҳидҳои луғавии туркӣ-қирғизӣ аз ҷиҳати маъно ва реалияҳои ифода мекардагии худ ҷолиби диққат буда, шохаҳои гуногунро дар бар мегиранд. Аммо агар аз ин бобат калимаҳои туркӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ муқоиса карда шаванд, тафовути зиёдеро мушоҳида кардан мумкин аст. Маълум мешавад, ки ҳангоми иқтибоси калима бештар соаҳое мадди назар мегарданд, ки маҳз бо онҳо як халқ бо халқи дигар муносибат дар мепайвандад ба халқи дигар зиёдтар унсурҳои лексикии соаҳое дода мешаванд, ки як халқ маҳз бо ҳамин

соаҳо машҳур аст. Ба ин маъни агар ба ҳайатикалимаҳои иқтибосии туркӣ назар андозем, унсурҳои лексикии ифодакунандаи соаҳичорводориро бештар мушоҳида мекунем. Ин қабил калимаҳои бевосита номи ҳайвонро ифода накунад ҳам (чунки аксари номи ҳайвонот дар лексикаи шеваи ҷануби умумиточикӣ), ба навъ, хусусият ва тариқи парво кардани онҳо оиданд.

-аспи наре, ки барои наслгирӣ парво мекунад, қърғ (қ-Ниёзбегиён),
-асбоби махсусест, ки барои доштани аспони гала истифода бурда мешаванд, қъзил; аспихокитаранг, қъшоқ-гусфандони бо ҳам басташуда кийик (қ-Ярхаб), куйук (қ-Ғеш); оҳуи даштӣ ва ғайра. Ин миқдорро бӯка-буқа, қатик, қаърут-қурут; қътан – қутан барин воҳидҳои луғавӣ, ки дар шеваҳои дигари тоҷикӣ низ мустаъманд, боз ҳам меафзоянд. Вале ҳудуди интишори ин калимаҳои дар шеваи ҷанубӣ баробар нест. Масалан, калимаи қатик дар баъзе шоҳаҳои лаҳҷаи қулобии Ҳисор, кийик дар маҳалҳои алоҳидаи доираи Кӯлоб ва ваҳиёи-қаротегинӣ ба назар мерасад. Баъзе аз калимаҳои болоро дар таркиби ҷумла мулоҳиза мефармоём: иқа ай чойи қътан санглар канда бийо (қ-Шаҳрибарбар); хърмаи руған-ъ қърут ай раҳ қънора мун; ай ҳаму чака-да қатик ширин-ай (Анатурушаки тоҷик); пештар қърут мекарда бӯдастан; ҳамуйе, кичуло-да хастак, куйук-ъш меган, уйе, ки ҳайлоқода хастак, нахчир меган (қ-Ғеш) ва ғайра.

Тақрибан ҳамаи он калимаҳои, ки номбар кардем, аз нуқтаи назари шеваи ҷанубии тоҷикӣ ба ҷумлаи исмҳои мансубанд. Аммо калимаҳои иқтибосии исмии туркӣ одатан зиёд буда, ба соҳаҳои гуногун ҷудо мешаванд. Аз ҷумла ба ин доира воҳидҳои ифодакунандаи узви бадан: арқан-тахтапушт, чапалоқ-шапалоқ (қ. Кулубаи Боло), қъчоқ – оғуш (қ. Учкул); қавқ-қавоқ, номҳои сару либос ва асбобу анҷоми дузандагӣ: тъқъзак-сару либоси ба арус додашаванда, чорук-навъи пойафзол; исмҳои гуногун: ойлик-

моҳона,къч-қувва(қ-Доғистон),давуш-овоз,садо;қама-
хабс(қ.Ҳичборак);туғай-беша,чангал ин низ
тааллуқдоранд.Калимаи “ уқ” барои ҳамаи шеваи чанубӣҳос
набошад ҳам,дар маҳалҳои ҷудогона ба маъноҳои фарқкунанда
дучор омад.Азҷумла он дар Оқсой ба маънии “чӯби рости
хиргах”,аммо дар Дуоби БолоиФайзобод дар ифодаи “тири
милтиқ”ба кайд даромадааст.Мисол бо маънии дуҷум:милтиқ-ша
мекован,дъ уқ мейован,ай лагандъш уқ найофтан.

Воҳидҳои луғавии қърчов (нақши девори хиргоҳ),
кумочқазон(як навъ нон,ки хаамири онро дар дег ё тоба андохта дар
зери алав гӯр мекунанд),қошқълоқ(навъи зарф),ағйоғ-оғйоғ(равғани
пахта)ва ғайра бештар дар доираи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣба
назар расидаанд,ки аз афташ онҳо самараи муносибати забони
қирғизӣбо лаҳҷаҳои тоҷикианд.Дар доираи калимаҳои иқтибосии
туркӣ сифатҳо ҳам гурӯҳи алоҳидаеро ташкил медиҳанд. Дар
баробари калимаҳои маъмули аралаш омехта), қизиқ (аҷаб), туғрӣ
(дуруст),йош(чавон),бғъз(ҳомила), чатоқ(ғалат,нодуруст) инчунин
очъқ-рӯирост,(Сасиқбулоқ);кетардайдӯ-оворагард;чатқал-
омехта,хархела; йарамас-нокора, ноухдабаро (қ-Шул) барин
воҳидҳои луғавии сифати дучор меоянд,ки дар дохили шеваи
чанубӣтафовутҳои лексикиро ба вуҷуд меоваранд.Чунончи,
воҳидҳои луғавии **йарамас,чатқал,кетар**,асосан дар лаҳҷаҳои
ваҳиёӣ-қаротегинӣ ба назар расидаанд:ийо одами **йарамасан**,қати
ино якҷо намешем; унча **чатқал**,хар чиз бисйор-ай и саг **кетар**-ай
намун-ъш бӯдройа (қ-Войдара); ва ғайра.

Дар лексикаи шеваи чанубӣ чанд феълҳои низ низ ба назар
мерасад,ки асоси онҳоро феъли забони ўзбекӣ ташкил
медиҳанд.Феълҳои соддаи боқидан-бонӣ кардан; сиқондан-
фишурдан;тиққондан- халондан хастан аз ҳамин қабиланд:гуспанда

мебокем ҳамиқа,ки месика мехона(Анатурушаки тоҷик).Дуруст аст,ки аз инҳо тикқондан ва халондандар тоҷикӣ як андоза маъноӣ маҷозӣгирифтаанд.Аммо **боқиданбо** маъноӣ дар забони ўзбекӣ доштан **боқмоқ**пурра мувофиқат менамояд.

Аз калимаҳои номустақилмаъноӣ иқтибосии туркӣ дар гурӯҳҳои лаҳҷаҳои Қаротегин, ваҳиёи-қаротегинӣҳар вақт воҳиди луғавии **ишқилиб**дучор меояд,ки муродифу калимаву таркибҳои модалии хулоса ба ин тариқа,коре карда ҳисоб меёбад:**ишқилиб**, ки дар ин ҷоҳо ҳиҷ ки бо печка зиндагонӣ карда наметавонад.

Ниҳоят унсурҳои лексикии туркӣтаркиби луғати шеваичанубиро бо роҳи калимасозӣҳам бой кардаанд.Намунаи унсурҳои иқтибосии туркиро ҳам дар қолаби калимаҳои сохта ва ҳам дар қолаби калимаҳои мураккаб пайдо кардан мумкин аст.Чунончи **корвонбоши**-сардори корвон;кесакдевол-кулӯҳ.Дар ин мисолҳо ҷузъҳои бош(сар),кесак(кулӯҳ),дар маъно бо асли туркии худ мувофиқат кунанд ҳам,қъшқор то андозае дур рафтааст ва ба туфайли васл гардидани суффикси тоҷикии -ак нисбати предмети дигар гаштааст. Аммо айшата (падарошно) – баринкалимаи таркибан мураккабро (ашно+ата) ба ҳеҷ вачҳмаҳсули қолаби калимасозии тоҷикӣ шуморидан мумкин аст. Ин лексема,ки дар байни тоҷикони маҳалҳои Қиргатол маъмул аст,ҳамчун воҳиди забони қирғизӣ иқтибосӣгардидааст.

Калимаҳои иқтибосии туркӣ дар баъзе мавриду маҳалҳо боиси пайдо шудани силсилаи воҳидҳои луғавии синонимӣ,омонимӣ ва антонимӣ гаштаанд,ки аз инхусус дар фаси қабатҳои лексикӣ-семантикӣ ишора рафтааст.

2)гуфтан мумкин аст,ки калимаҳои ўзбекӣ аз чор се ҳиссаи территорияи шеваи чанубиро фаро гирифта метавонанд ва ҳол

он ки унсурҳои лексии қирғизӣ аз доираи як ҳиссаи он чандон берун намеравад:

3) калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ аз ҷиҳати мансубияти шевагӣ гуногунанд: дар маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон бо номи турк, лақай, дурман, қарлуқ, барлос ва ғайра қавмҳои туркнажод зиндагӣ мекунанд, ки лаҳҷаҳои онҳо низ таҳти мафҳуми забони ӯзбекӣ муттаҳид мешаванд.

Метавон гуфт, ки ҳам калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ ва ҳам воҳидҳои луғавии туркӣ-қирғизӣ аз ҷиҳати маъно ва реалияҳои ифода мекардагии худ ҷолиби диққат буда, шохаҳои гуногунро дар бар мегиранд. Аммо агар аз ин бобат калимаҳои туркӣ бо калимаҳои иқтибосии арабӣ муқоиса карда шаванд, тафовути зиёдеро мушоҳида кардан мумкин аст. Маълум мешавад, ки ҳангоми иқтибоси калима бештар соҳе мадди назар мегарданд, ки маҳз бо онҳо як халқ бо халқи дигар муносибат дар мепайвандад ба халқи дигар зиёдтар унсурҳои лексии соҳе дода мешаванд, ки як халқ маҳз бо ҳамин соҳо машҳур аст. Ба ин маъни агар ба ҳайати калимаҳои иқтибосии туркӣ назар андозем, унсурҳои лексии ифодакунандаи соҳичорводориро бештар мушоҳида мекунем.

Ин қабил калимаҳои бевосита номи ҳайвонро ифода накунанд ҳам (чунки аксари номи ҳайвонот дар лексикаи шеваи ҷануби умумиточикӣ), ба навъ, хусусият ва тариқи парво кардани онҳо оиданд. Чунончи ыгър (қ-Доғистон)

-аспи наре, ки барои наслгирӣ парво мекунанд, қъръғ (қ-Ниёзбекиён),

-асбоби махсусест,ки барои доштани аспони гала истифода бурда мешаванд,қъзил;аспихокитаранг,қъшоқ-гусфандони бо ҳам басташуда кийик (қ-Ярхаб);куйук (қ-Ғеш оҳуи даштӣ ва ғайра.Ин миқдорро бъка-бука,қатик,қаърут-қурут;қътан-қутан барин воҳидҳои луғавӣ,ки дар шеваҳои дигари тоҷикӣ низ мустаъмаланд,боз ҳам меафзоянд.Вале ҳудуди интишори ин калимаҳои дар шеваи ҷанубӣ баробар нест.Масалан,калимаи қатик дар баъзе шоҳаҳои лаҳҷаи кулобии Ҳисор,кийик дар маҳалҳои алоҳидаи доираи Кӯлоб ва ваҳиёи-қаротегинӣ ба назар мерасад.Баъзе аз калимаҳои болоро дар таркиби ҷумла мулоҳиза мефармоем:ика ай ҷойи қътан санглар канда бийо(қ.Шаҳрибарбар);хърмаи руған-ъ қърут ай раҳ кьнора мун;ай ҳаму чака-да қатик ширин-ай(Анатурушаки тоҷик);пештар қърут мекарда бьдастан;хамуйе,кичуло-да хастак,куйук-ъш меган,уйе,ки ҳайлоқода хастак,нахчир меган(қ-Ғеш) ва ғайра.

Такрибан ҳамаи он калимаҳои,ки номбар кардем, аз нуқтаи назари шеваи ҷанубии тоҷикӣ ба ҷумлаи исмҳои мансубанд.Аммо калимаҳои иқтибосии исмии туркӣ одатан зиёд буда,ба соҳаҳои гуногун ҷудо мешаванд.Азҷумла ба ин доира воҳидҳои ифодакунандаи узви бадан:арқан-тахтапушт,чапалоқ-шапалоқ(қ.Кулубаи Боло),қъчоқ-оғуш(қ.Учкул);қавқ-қавоқ, номҳои сару либос ва асбобу анҷоми дузандагӣ:ткъзак-сару либоси ба арус додашаванда,ҷорук-навъи пойафзол;исмҳои гуногун:ойлик-моҳона,къч – қувва(қ-Доғистон),давуш – овоз,садо;қама-ҳабс(қ.Ҳичборак);туғай – беша,ҷангал ин низ тааллуқ доранд.Калимаи уқ барои ҳамаи шеваи ҷанубӣ хос

набошад ҳам, дар маҳалҳои ҷудогона ба маъноҳои фарқкунанда дучор омад. Азҷумла он дар Оксой ба маънии “чӯби рости хиргах”, аммо дар Дуоби Болои Файзобод дар ифодаи “тири милтиқ” ба қайд даромадааст. Мисол бо маънии дуҷум: милтиқ-ша мекован, дъ уқ мейован, ай лагандъш уқ найофтан.

Воҳидҳои луғавии қърчов (нақши девори хиргоҳ), кумочқазон (як навъ нон, ки хаамири онро дар дег ё тоба андохта дар зери алав гӯр мекунанд), кошқълоқ (навъи зарф), ағйоғ-оғйоғ (равғани пахта) ва ғайра бештар дар доираи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ба назар расидаанд, ки аз афташ онҳо самарайи муносибати забони қирғизӣ бо лаҳҷаҳои тоҷикианд.

Дар доираи калимаҳои иқтибосии туркӣ сифатҳо ҳам гурӯҳи алоҳидаеро ташкил медиҳанд. Дар баробари калимаҳои маъмули

аралаш (омехта), кизик (ачаб), туғрӣ (дуруст), йош (чавон), бғъз (ҳом ила), чаток (ғалат, нодуруст) инчунин очъқ-рӯирост, (Сасикбулоқ); кетардайд – оворагард; чатқал-омехта, ҳархела; йарамас-нокора, ноухдабаро (қ-Шул) барин воҳидҳои луғавии сифати дучор меоянд, ки дар дохили шеваи чанубӣ тафовутҳои лексикиро ба вуҷуд меоваранд. Чунончи, воҳидҳои лучавии йарамас, чатқал, кетар, асосан дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ба назар расидаанд: ийо одами йарамасан, қати ино якчо намешем; унча чатқал, ҳар чиз бисйор-ай и сағ кетар-ай намун-ъш бъдройа (қ-Войдара); ва ғайра.

Дар лексикаи шеваи чанубӣ чанд феълҳои низ низ ба назар мерасад, ки асоси онҳоро феъли забони ўзбекӣ ташкил медиҳанд. Феълҳои соддаи боқидан-бонӣ кардан; сиқондан-

фишурдан;тикқондан- халондан хастан аз хамин
қабиланд:гуспанда мебокем ҳамиқа,ки месеқа
мехона(Анатурушаки тоҷик).Дуруст аст,ки аз инҳо тикқондан ва
халондандар тоҷикӣ як андоза маъноӣ маҷозӣ гирифтаанд.Аммо
боқиданбо маъноӣ дар забони ўзбекӣ доштан боқмоқпурра
мувофиқат менамояд.

Аз калимаҳои номустаъқилмаъноӣ иқтибосии туркӣ дар
гурӯҳои лаҳҷаҳои Қаротегин, ваҳиёӣ-қаротегинӣ ҳар вақт
воҳиди луғавии **ишқилиб** дучор меоя,ки муродифи калимаву
таркибҳои модалиӣ хулоса, ба ин тариқа,коре карда ҳисо
меёбад: ишқилиб, ки дар ин ҷоҳо ҳиҷ ки бо печка зиндагонӣ
карда наметавонад.

Ниҳоят унсурҳои лексии туркӣ таркиби луғакти шеваи
чанубиро бо роҳи калимасозӣ ҳам бой кардаанд.Намунаи
унсурҳои иқтибосии туркиро ҳам дар қолаби калимаҳои сохта ва
ҳам дар қолаби калимаҳои мураккаб пайдо кардан мумкин
аст.Чунончи корвонбоши-сардори корвон;кесакдевол-кулӯҳ.Дар
ин мисолҳо чузъҳои бош(сар),кесак(кулӯҳ),дар маъно бо асли
туркии худ мувофиқат кунанд ҳам,қъшқор то андозае дур
рафтааст ва ба туфайли васл гардидани суффикси тоҷикии –ак
нисбати предмети дигар гаштааст.аммо айшата (падарошно)-
баринкалимаи таркибан мураккабро (ашно+ата) ба ҳеҷ
ваҷҳамаҳсули қолаби калимасозии тоҷикӣ шуморидан мумкин
аст. Ин лексема,ки дар байни тоҷикони маҳалҳои Ҷиргатол
маъмул аст,ҳамчун воҳиди забони қирғизӣ иқтибос гардидааст.

Калимаҳои иқтибосии туркӣ дар баъзе мавриду маҳалҳо
боиси пайдо шудани силсилаи воҳидҳои луғавии

синонимӣ, омонимӣ ва антонимӣ гаштаанд, ки аз инхусус дар фази қабатҳои лексикӣ-семантикӣ ишора рафтааст.

Биби 3

Мавқеи калимаҳои иқтибосии русӣ-интернатсионалӣ дар таркиби луғавии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.

3.1. Маълумоти мухтасар оид ба калимаҳои иқтибосии русӣ-интернатсионалӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Таърихи калимаҳои русӣ ва русӣ-интернасионалӣ баракси воҳидҳои луғавии арабӣ ва туркӣ дар захираи луғати шеваи ҷанубии тоҷикӣ чандон дуру дароз нест. Бо вучуди ин, ки калимаҳо нисбат ба унсурҳои лексикӣ иқтибосии туркӣ аз ҷиҳати миқдор афзунтаранд. Метавон гуфт, ки маҳз ҳамин гуна воҳидҳои луғавӣ дар системаи лексикаи забони тоҷикӣ ва умуман дар фонди

луғати шеваи чанубӣ хусуан,яке аз манбаъҳои таъғироти ба назар намоёни миқдорӣ гаштаанд.

Дохилшавии калимаҳои русӣ ва русӣ интернасионалӣ ба шеваҳои тоҷикӣ аз ҷумла гурӯҳи лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ гуфтан мумкин аст,ки қариб дар шароити якхела давом мекунад, зеро зарурати иҷтимоие,ки боиси иқтибоси воҳидҳои луғавии мазкур мегардад,барои ҳамаи маҳалҳо тахминан баробар аст.Бесабаб нест,ки Б.С.Расторгуева қисми калимаҳои иқтибоси русӣ ва русӣ - интернасионалиро ба фонди умумитоҷикӣ нисбат медиҳад.

Иқтибои калимаҳои русӣ ва русӣ-интернасионалӣ ба забони тоҷикӣ ҳанӯз то Револютсияи Октябр оғоз ёфта, бошанд ҳам,баъди ғалабаи инқилоб ниҳоят фаровон гардид.Тантанаи ҳаёти социалистӣ,тараққиёти рӯзафзуни илму техникаи советӣ просесси ба забони миллатҳои гуногуни мамлакатамон дохилшавии калимаҳои русиро хеле тезонд.Вале аз ин бобат дар байни забони адабӣ ва шеваҳои тоҷикӣ як навъ тафовуте ба назар мерасад.Аз ҷумла, қисми зиёди калимаҳои русӣ ва русӣ-интернасионалӣ чи барои забони адабии тоҷик ва чи барои лаҳҷаҳои муштарак бошанд,қисми дигар бештар хоси якеанд.Аз ин рӯду роҳи ба шеваи чанубӣ дохил шудани калимаҳои русӣ ва русӣ-интернасионалиро қайд кардан мумкин аст:

- 1) расмӣ;
- 2) ғайрирасмӣ.

Бо роҳи расмӣ чунин воҳидҳои луғавӣ ворид шуда истодаанд,ки зарурати онҳоро ҳаёти социалистии мардуми

точик тақозо дорад.Ин қабил калимаҳо хеле бисёр буда,ба соаҳои гуногуни зиндагӣ оиданд.

Бо роҳи ғайрирасмӣ бошад, унсурҳои луғавии русӣ ба тариқи индивидуалӣ дохил мешаванд,яъне онҳо дар ибтидо талаботи шахсони ҷудогонаро қонеъ карда,тадриҷан дар қатори диалектизмҳои лексикӣ ҷой мегиранд.Калимҳои севодка-сводка(маълумот),калтурни-культурный(маданӣ),килас-класс(синф),римон-ремонт(таъмир), обши-общий ё вообщее(умумӣ ё умуман),сапсем – совсем(тамоман),даким-документ(хуччат)ва ғайра,аз ҳамин қабиланд.Намунаи мисолҳои меорем:қаротегинӣ-паротегинӣ нестай,ҳама сапсем тоҷик-ай(қ – Мағмурот); лубой одам пёрса-ку гав мезанам,мега-ку намепрёса;кҷчо лодирӣ коргирез(қ.Навдӣ);лишат-шун менъм пиравшун-а(қ.Фатҳобод).

Дар назари аввал чунин менамояд,ки калимаҳои гурӯи дуюмро аз доираи таркиби луғати лаҳҷаҳо берун андозем,зеро он бештар хоси нутқи фардои ҷудогонааст.Вале фактҳо акси инро далелат менамоянд.Як навъ ҳисоби нопурра нишон дод,ки дар материали шеваи ҷанубӣ тақрибан 20-25% калимаҳои иқтибосии русиро унсурҳои гурӯи дуюм ташкил медиҳад.Дар бештари маҳалҳо қисми зиёди калимаҳо аз унсурҳои фаъоли лексикӣ буда,ҳатто дар нутқи намояндагони кӯҳансол ба ивази муродифи тоҷикии худ истифода мешаванд, истеъмоли калимаҳои ремонт(таъмир),сапсим(тамоман) обши(умуман хулоса),ниучили(наход),мъшай(халал),тошни-тушни (аниқ),полни(тамоман,пурра)ва ғайра аз ҳамин қабиланд.Абатта,дараҷаи истеъмолии калимаҳои мазкур дар

нутқи одамони сину солашон гуногун, касбу кори гуногун ва маҳалҳои гуногун ба як намуд нест, масалан дар пиронсолон камтар, аммо дар ҷавонон бештар, дар одамони бо техника сару кордошта (шофёр, тракторчӣ, харрот, электромантиёр...), зиёдтар вале дар колхозчӣ камтар, дар одамони шаҳру посёлканишин бештар, лекин дар мардуми деҳоти маҳдудтар шуданаш ногузир аст. Бо вуҷуди ин, аргументи бошад инқибил калимаҳо талаботи намоёндогони лаҳҷаро ба тамоми қонеъ карда, ба ин васила дарт нутқи шеваи роҳ меёбанд. Аз ин рӯ онҳоро маҳз дар лаҳҷа унсурҳои иқтибосӣ ҳисоб кард. Ногуфта намонад, ки як тафовути шева дар бобати калимаҳои иқтибосии русӣ аз забони адабии тоҷик низ пеш аз ҳама, дар ҳамин ҷо зоҳир мегардад. Лаҳҷаҳои гурӯҳи ҷанубӣ аз бобати ҳудуди интишори калимаҳои русӣ ва русӣ интернационалӣ аз ҳамдигар чандон фарқ намекунанд, зеро ин қабил унсурҳо чунонки дар боло ишорат рафт, дар ҳар як маҳал мушоҳида мешавад. Аммо аз ҷиҳати таркиби овозӣ баъзан дар байни лаҳҷаҳои мазкур фактҳо ба назар мерасанд. Муқоиса кунед: раҳён (қ. Муминобод), райун (қ. Тигирмӣ), лухкавой (қ. Ховалинг), ляхкабой (қ. Кадучӣ), лихкавой (қ. Давлатобод) - мошини сабукрав, комбайн (қ. Момандиён), комбайн (қ. Кул) ва ғайра. Шакли нисбатан тағйирёфтаи калмаҳои русӣ дар нутқи калонсолон мушоҳида мегардад. Ҷавонон бошанд, бештар кӯшиш менамоянд, ки ба асл наздик талаффуз кунанд.

Ба ин тариқа унсурҳои иқтибосии русӣ ва русӣ-интернационалӣ дар лаҳҷаҳои шеваи мазкур доимо

таъғирёбанда ва афзоянда буда, ба акси воҳидшои луғавӣ иқтибосии туркӣ тамоми гурӯҳоро фаро мегиранд.

Калимаҳои русӣ ва русӣ-интернатсионалиро аз рӯи мазмун ба чунин калимаҳои мавзӯи тақсим кардан мумкин аст:

1) Калимаву терминҳои сиёсӣ: партия-партия, камунизм – коммунизм, сотсиализм – социализм, комунис-коммунист, балшевик – большевик – большевик, камсомол – комсомол, пионер ва ғайр.

2) Калимаҳои, ки ба техника нақлиёт тааллуқ доранд: мошин-машина; автомобиль, лихкавой – лухкавой, легкавой (мошини сабукрав), комбай – комбайн, тирактир – трактор, лодка (заврақ); кълпан – клапан, айратик – электрик (қ. Кореz), лампа-лампа, савет-свет, метро, автобус-автобус, самалут-самолёт, маласапет-велосипед, агрегат, айиропут – аэропорт-аэропорт.

3) Калимаҳои, ки сару либос, асбобҳои рӯзгорро ифода менамояд; кирзи – кирзовой (мӯзаи кори), потинка-питинка-ботинка, палтӣн-палтун-пальто, кълфайка-фуфайка, адийол-одеяло, кастун – костюм, кълрипчарчи – крепжаржет, лапатка-лопата (бел), чутка – щетка, устал – стол (стул), самовор-самовар, пирмус – примус, бонка – банка (чова, зарфи керосингирӣ), панор – фонар (чароғ), ешък-ящик, каравут – кравот-кровать, тарилка – тарелка, пешка-печка.

4) Калимаҳои, ки ба соҳаи маориф, илм, маданият тааллуқ доранд: газет – газета, кулуб – клуб, матиматика-математика, килас-класс (синф), асфарастур –

аспирантура, селхос-селхоз, (номҳои кӯхтошудаи Институи хоҷаги қишлоқ), иниститут-институт.

5) Калимаҳои соҳаи хоҷагии қишлоқ мансубанд: калхоз – колхоз, агарот – огород (қитъаи замини обҷақорӣ, олез, фурма-ферма, пълуг-плуг, култиватир-культиватор ва ғайра.

6) Терминҳои тиб; кӯралин (қ. Оқсой) доруе, ки барои табобат истифода мешавад: наркос-наркос, аперасийа-операция, укол, карелка-горелка, рангин-ренген ва ғайра.

7) Номҳои хӯрокворӣ: хилеб – хилеф, хълеп, хлебтушка – картушка, картошка, капъст-капуста, картошка, капуста, (карам), спирт – сипирт-спирт ва ғайра.

8) Номҳои ҳуҷҷат: белат – билат, билет, испиравка, справка. Путиёфка – путиевка, бошъпрт, бошпурт-паспорт ва ғайра.

9) Номҳои маъмурӣ: облас-область, район-райун, райион ва ғайра.

10) Калимаҳои воҳидҳои ченаки вазро нишон медиҳанд: кило-килограмм, сетир-центнер, шот-чут, гирам-грамм.

11) Номи идоравадӯгонҳои савдо: магазин-ларок-ларек, райпун-райпо, хозмаг-хозмат ва ғайра.

12) Терминҳои соҳаи ҳарбӣ: камандир-командир, салдат-солдат, фурун-фиронт, фронт; медал-ордел, орден, лаганд-лаган-наган, атрат-отряд ва ғайра.

13) Терминҳои ифодакунандаи вақт: сикунд-секунд, минут-минут, минута;

14) Номҳои корхона: завоут-завод, фабрика; артил-артель ё ателье.

15) Номҳои ифодакунандаи касбу ҳунари шахс: завод (мудирӣ анбор) ғарма-ферма, (мудирӣ ферма), брэгат-бригадир, учочик-сҷётчик (қисобҷӣ), завъч-завуч (мудирӣ қисми илмӣ) директор-директор; шофир-шофър-шофёр; лотчик-лётчик ва ғайра.

16) Номҳои ҷамъомад, гурӯҳ: ҷомпанӣа-ҷампанӣа, ҷомисӣа-ҷомисӣа, ҷонфиренсӣа-ҷонфиренсӣа.

17) Номи ҳар гунна предмету ҳодисот: исмин—смена, ухадноӣ-вуходноӣ, нальк-налог, пушида-почта, участка-участка, лекогир-лагерь, ҷомпльк-ҷомплекс, пинса-пенсия, фундам-фундамент отпска-отпуск, севодка-сводка, шипийон-шпион, очир-очередь, истаж-стаж, дагавор-договор, нъмър-номер норма-норма ва ғайра.

Чи тавре ки мебинем, калимаҳои иқтибосии русӣ ва русӣ-интернасионалӣ тақрибан тамоми соҳаҳои зиндагии мардуми моро фаро гирифта. Дартнутқи шевагӣ беш аз пеш актив шуда истодаанд. Ҷамъбасти мушоҳидаи материал чанд лаҳзаи зеринро низ хотирнишон менамояд:

1) Дар шеваи ҷанубӣ аксарияти калимаҳои русӣ, русӣ-интернасионалӣ бо мънии аввали худ маълуманд. Ҷунончи калимаи мошин-машин, асосан ҷун воситаи нақлиёт (машинаи боркашон) маълум аст. Дигар маънихои ин калима

(станок,воситаи дарздӯзӣ ва ғайра), ки дар нисбати забони адабии тоҷик дар луғати тоҷикӣ-русӣ оварда шудааст, ё дучор намеоянд ва ё дар шакли дигари фонетикӣ (мошина)ба назар мерасад.

2) Дар натиҷаи тағйироти фонетикӣ ва ё духура шудани маъно аз ҳисоби калимаҳои русӣ- русӣинтернатионалӣ дар шеваи ҷануби ҳодисаҳои омонимӣ,полисеми ба вуҷуд омадаанд. Чунончи,сентир аз ҷихати этимологӣ ба ду калимаи русӣ мувофиқат менамояд:1) центнер 2)центр(марказ): соли ғзашта, бачам,ай гектар зъмин сат сентир картъшка ғрифтем (қ,Халқарф):ай сентир-ънда иҷа салқин-ай (қ,Сасиқбулоқ).Мисли ҳамин калимаи фирма (фирма-фърма)низ бо ду маъно истифода мешавад;1)ферма дар соҳаи ҷорводорӣ дар колхозу совхозҳо;2)мудири (роҳбари) ферма:ийо фирма (дар ферма)бъдан,ба (баъд) нав умамани(қ,Лангар);дъхтари фърма-ра гирум-ай(қ,Ховалинг) ва ғайра.

3)Баъзе исмҳои русии ғайришахсӣ ташхисонда шудаанд.Намунаи ин калимаи атрат(отряд) мебошад,ки дар шеваи ҷанубӣ ба маънии аскарӣ сурх,фидоӣ истифода шудааст:йаке акам атрат шид,Исмат коршап кард(қ,Султоналии Балъувон).

4)Воҳидҳои луғавии ҷудоғонаи русӣ маънои маҷозӣ низ пайдо кардаанд.Масалан,калимаи палитка (политика) ба ғайр аз ифодаи маънои сиёсат ҳамчунон бо мафҳуми ҳила,макр,фиреб,низ ба қор бурда мешавад.Занша мега,ки палиткаӣи дигар ай мо дар раҳрав намешава (қ,Кул).

5) Калимаҳои алоҳидаи русӣ бо бандики изофӣ ба исми тоҷикӣ тобеъ гашта, дар ифодаи навъи махсуси ягон предмет ба истифода даромадаанд. Аз ҷумла, унсури луғавии чернил (чернила) дар состави ибораи калами чернил бо мафъуми калами бунафшранг омадааст: ё ак калами чернил доръм, оча-м лата-ш-а ранг кардай (к, Муллоқони).

Унсурҳои луғавии иқтибосии русӣ ва русӣ-интернационалӣ дар шеваи ҷанубии тоҷикӣ ҳам тадриҷан яке аз манбаъҳои калимасозӣ шуда истодаанд.

Тафсили кор моро ба ҷамъбаст ва хулосаҳои зерин водор менамояд.

1) Ғаркиби луғавии шеваҳои тоҷикӣ, аз ҷумла шеваи ҷанубӣ, ниҳоят бой буда, ду қабати асосӣ-калимаҳои умумихалқӣ ва хоси шеваро фаро мегиранд. Ба ин маъни таҳқиқ ва ҷамъбаси муқаммалӣ ҳар ду ин гурӯҳ на фақат барои тақомули лаҳҷашиносӣ, балки барои равнақи илми лексикология ва лексикографияи тоҷик ҳам аҳамияти муҳим дорад.

2) Чунон, ки дар рафти кор ишора рафт, ягонагии системаи шеваи ҷанубӣ на фақат ба ҳумумияти хусусиятҳои фонетикӣ ва грамматикӣ, балки ба ҳодисаҳои лексикӣ низ асос меёбад. Ин умумияти лексикӣ ҳам ба фонди калимавии умумихалқӣ ва ҳам ба захираи воҳидҳои лексикӣ хоси шева (диалектизмҳои лексикӣ) муқарар карда мешавад. Чунончи калимавии дегдон, испор, ғажд, ҷурғот, чака, гизала, арғъшт, пайидан ва монанди инҳо, ки тақрибан дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меоянд, дар баъзе лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ бештар бо

лексемаҳои оштон-оташдон, оҳани чуфт, ифлос, ё чиркин, қатик, сузма, баччал, бозӣ, тит карданиваз карда мешаванд.

3) Шева ҳамчун шакли территориявии забони умумихалқӣ ҳамеша бо забони адабӣ муқобил гузошта мешавад. Сарфи назар аз он, ки таъсири муқобила байни забони адабию шева давом мекунад, оқибат марҳилаи тадричан маҳдуд гаштани шева фаро мерасад. Барои шеваҳои тоҷикӣ, аз ҷумла шеваи ҷанубӣ, ҳамин гуна марҳила, гуфтан мумкин аст, ҳанӯз азон даме, ки бо тақозои сохти нави иҷтимоӣ вазифаҳои ҷамъиятии забони адабӣ васеъ гардид, оғоз ёфтааст. Маҳз дар ҳамин давра омӯхтан ва гирдовардани луғати лаҳҷаҳо барои муқарар кардани муносибати шеваю забони адабӣ аз нуқтаи назари забоншиносии иҷтимоӣ (социолингвистика) далелҳои ҷолиби диққат буда метавонад.

4) Шеваи ҷанубӣ, мисли шеваҳои дигари забонамон бо забони адабӣ муносибати сепаративӣ-яктарафа дорад, яъне дар он баъзе фактҳо грамматикӣ ва лексикӣ забони арабиро дучор омадан мумкин аст, дар шеваи дигар айни ҳамон ҳодисаҳо эҳтимол такрор намеёбанд. Масалан, калимаҳои бисёр, баъд ва амсоли онҳо қатъи назар аз вариантҳои фонетикашон дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳамчун дар забони арабӣ серистеъмоланд ва ҳол он ки дар қисми лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ айни ҳамон калимаҳоро бештар воҳидҳои луғавӣ мӯл ва сонӣ иваз мекунад.

5) Шеваи ҷанубӣ, чи тавреки дар муққадимаи умумӣ қайд гардидааст, ба чор лаҳҷаи калон ҷудо мешаванд, ки ҳар кадоми он дар дохили худ боз чанди гурӯҳаҳои дигарро муттаҳид менамоянд. Вале ин таснифот дар қисмати лексика як андоза шартӣ ба шумор мерад, зеро изоглосси воҳидҳои луғавӣ гоҳо бо

территорияи ин ёон гурӯҳ пурра мувофиқат намекунад. Масалан, калимаи ота-ата, ки ҳамчуналомати фарқкунандаи гурӯҳи лаҳҷаҳои Кулоб (якҷоя бо кулобии Ҳисор), дар баъзе маҳалҳои Қаротегини Поён ҳам дучор меояд. Ё худ калимаи “угам”-ро ҳаргиз танҳо хоси гурӯҳи қаротегинӣ (якҷоя бо ваҳиёи қаротегинӣ) маънидод наметавон кард, чунки ҳудуди интишори он то маҳалҳои шимолии Кӯлоб мерасад. Вале ин хел ранг гирифтани хатти изоглосси баъзе воҳидҳои луғавӣ принсипитаснифоти дохилии шеваи ҷанубиро умуман ҳалалдор намекунад. Лаҳҷаҳои ҳар як забони миллии на фақат бо умумияти генетикӣ, балки бо муштаракии ҳодисаҳои ҷудоғона низ силсилаи яклухтро ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ ҳангоми таснифи шеваи лаҳҷаҳо унсурҳое, ки аз сарҳади як лаҳҷа ба ҳудуди лаҳҷаи дигар гузашта чандон дур намераванд, бояд мустасно бошанд. Дар акси ҳол байни лаҳҷаю шеваҳо ҳудуд гузошта ниҳоят душвор мегардад.

б) Таърихи ташаккул ва инкишофи таркиби луғати шеваҳои тоҷикӣ, азҷумла лаҳҷаҳои гурӯҳи ҷанубӣ, ду давраро дар бар мегирад. Дар давраи якум, то Револютсияи Октябр давом кардааст, таркиби луғавии шеваи мазкур бештар бо тамоюли ба ҳиссаҳо ҷудошавӣ тараққи карда бошад, дар давраи дуюм, яъне баъди Револютсияи Октябр тадриҷан муттаҳидшавӣ ва наздикшавии гурӯҳҷаҳоро рӯ ниҳод ин чараёни таърихӣ, ки ҳамагӣ акнун бештар аз 50-солро фаро мегирад. Боиси тағйир ёфтани таркиби луғати шеваи ҷанубӣ гардид. Ба ин маънӣ тағйироти ба назар намоёни лексикаи шеваи ҷанубиро бе чараёни экстроллингвистӣ тасаввур кардан мумкин нест.

Муҳимтарини он тағйирот аз инҳо иборат аст:1)Аз истеъмол баромадан ва ё тамоман маҳдуд гаштани чандин калимаву ибора:қозӣ,муфтӣ, мирохур,дахбошӣ,юзбошӣ ва ғайра.2) Ба фонди ғайрифайол гузаштани баъзе калимаву терминҳо,ки собиқ амалиёти гуногуни одам,протсессии кор,хочагидорӣ ва ғайраро ифода мекарданд.Чунончи пех-воҳиди ченаке,ки вазифаи ширченкуниро адо мекард,ганҷ ба маънии шир ва ғайра.3)тағйир ёфтани маънии баъзе калимаҳо.Масалан,дар маҳалҳои алоҳидаи соҳили чапи Сурхоб калимаи “муаззин” ба маънии чойхонаҷи истифода мешавад.4)Истифодаи миқдори зиёди калимаҳои русӣ ва русӣ-интернасионалӣ.5)Афзудани ҳодисаҳои параллелизм ва синонимҳо дар натиҷаи сар ба сар шудан бо забони адабӣ ва шеваҳои дигари тоҷикӣ ба монанди инҳо.Ҳамаи ин бори дигар шаҳодат медиҳад, ки системаи лексикии шеваи ҷанубӣ чандин ҷиҳатҳои омӯзиш дорад.

Маълум аст,ки забонҳои помирию тоҷикӣ таърихан ҳамрешаанд.Ҳарчанд ки имрӯз яке ба шоҳаи шарқӣ ва дигаре ба гурӯҳи ғарбии оилаи забонҳои эронӣ тааллуқ дошта,аз ҳамдигар фарқ мекунанд,лекин сарчашмаи тараққиёти онҳо як аст.Аз ин ҷост,ки дар забони помирию тоҷикӣ калимаҳои ҳамреша ниҳоят фаровон буда,онҳо манбаи муҳимми тадқиқоти муқоисавӣ-таърихӣ ҳисоб меёбад. Ба зами ин,дар фонди луғати забонҳои помирӣ бисёр унсурҳои лексикии соф тоҷикӣ ҷой доранд,ки низ барои муайян кардани таъсир ва муносибати мутақобилаи таърихӣ ин ду забон сарчашмаи омӯзиш ба шумор мераванд.Сарфи назар аз ин шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бо забонҳои помирӣ муносибати махсус доранд,ки ин дар

умумияти як силсила воҳидҳои луғавӣ зуҳур меёбад. Муносибати хешии забонҳои помирӣ ва тоҷикӣ, умуман, қаробати территориявии забонҳои помирию шеваи ҷанубии тоҷикӣ. Махсусан, аз афташ сабабгори он шудааст, ки як қатор унсурҳои лексикӣ бо тарзи муштаракдавом кунанд ва чун системаи муқаррарии лексикӣ алоҳида омӯхта шавад, он гоҳ дар таҳқиқот ҳам калимаҳои умумихалқӣ ва ҳам унсурҳои хоси шева ҳуқуқи баробар пайдо мекунанд, зеро аз нуқтаи назари намояндагони шева диалектизм вучуд надорад. Лекин агар системаи лексии шева дар муқоисаву муобила бо системаи лексии забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигар таҳқиқ шавад, дар он сурат чун қардани калимаҳо-калимаҳои умумихалқӣ ва шевагӣ ногузир мебошад ва калимаҳои иқтибосӣ дар байни ин воҳидҳои луғавӣ ногузир мебошанд.

Хулоса

Шеваҳо дар умуман ва лаълаҳо хосатан тавассути калимаҳои он чун оина таърихи зиндаи халқанд. Дар онҳо ҷаёти мардум инъикос мегардад. Қабатҳои луғавии шеваи ҷанубӣ аз ҷаръаҳои бодӣ аст. Дар вай воҳидҳои луғавии марбут ба тиб, кишоварзӣ, хешутаборӣ, сохтмон, расму оинҳо, растаниҳо, ҷайвонот, номи чашмаю қулу дарҳо, ҷирҳои осмонӣ, техника ва ғайраро дидан мумкин аст, ки дар ҷаёти ҷаръаҳои мардумон истифода мешаванд. Онҳо аз назари баромад гуногун мешаванд.

Ќисмати асосии онњоро воњидњо луѓавии тољики ташкил мекунанд. Дар баробари ин истилоњоти гуногуне вомехуранд, ки ба дигар забонњо дахл доранд. Ин вожањои дахиле мебошанд, ки дар забоншиносї калимањои иќтибосї ном доранд. Калимањои иќтибосї аз рўйи зарурат барои баёни мафњум нав дохили забони адабї вашевањо гардида, энтиёљоти мардумро мебароранд.

Бо тавальљуњ ба ин ки шеваи љанубии забони тољики дар тўли таърих бо халќу миллатњои гуногун рў ба рў шудааст, дар таркиби луѓавии он калимањои зиёде дида мешаванд, ки ба забонњои гуногун дахл доранд. Ин калимањо барои мукамал шудани шеваи љанубї заминаи муњим ба шумор мераванд. Онњо аз забонњои муќтадири љањон мисли арабї, туркї ва русию интернационалї иќтибос шудаанд, ки сохти грамматикї ва меъерњои овозию луѓавии шеваи љанубмутобиќ шудаанд ва дар тўли садсолањо хизмат мекунанд. Дар қорамон то њадди имкон ин қабатњои луѓавї баррасї шуданд ва моро ба ин натиља овард, ки дар баробари забони меъер шевањо њам, дар шароити љањонишавї дастовардњои илму техникаро дар худ мунњакис менамояд.

Адабиёт

1. Гадоев Н. „Лексикаи лаҳҷаи Тағнов”. Душанбе: Ирфон-2012.
2. Гаффоров Р. “Ҳосили умр”. Нақл дар бораи лаҳҷашиноси маъруф Р.Л.Неменова // Маориф ва маданият, 1978, 19 сентябр.
3. Гаффоров Р. Устоди бузурги сухан. Назариёти С.Айнӣ ба се сарчашмаи инкишофи забони адабии имрузаи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1978 с- 61
4. Гаффоров Р. “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ”. Ҷ.3. Душанбе: Дониш, 1979.
5. Зайниддинова З. Назаре ба пешояндҳои лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб // „Ҷавонон ва ҷаҳони андеша”. - Душанбе: Ирфон, 2005.
6. ”Забони ҳозираи тоҷик” (лексика). - Душанбе, 1981.
7. Кабиров М. Калимаҳои иқтибосӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикони Чирчиқ // Илм ва ҳаёт”, 1994.
8. Карамшоев Д. Забон таърихномаи халқ аст. (Тақриз ба китоби проф. Гаффоров Р. „Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ”, Ҷ.3. Синтаксиси ҷумлаҳои сода. - Душанбе: Дониш, 1979.
9. Қосимова М.Н. ”Таърихи забони адабии тоҷик.” - Душанбе, 2011.
10. Мақсудов Т. Баъзе хусусиятҳои калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар шеваҳои тоҷикони Исфара. Вып.34. - Лелинобод, 1970.
11. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. - Душанбе: Дониш, 1980.
12. Маъмуров М. Лаълаи тоҷикони райони Китоб. - Душанбе, 1987.
13. Маъмуров М., Ҷураев Ғ, Б. Бердиев, ”Фарҳанги гуишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ”. - Душанбе, 2012.
14. Мурувватов Ҷ. Ҷонишин, ”Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ” - Душанбе: Дониш, 1973.

15. Неменова Р.Л. „Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ” Душанбе: Дониш, 1973.
16. Норматов М.,Зикриёев Ф.Қ.”Забоншиносии умумӣ” –Душанбе, 2006.
17. Неменова Р.Л.”Кулябские говоры таджикского языка”: Северная группа.-Сталинобод,1956.
18. Сулаймонов И. “Иқтибосоти туркӣ-ӯзбекӣ дар лаҳҷаҳои ҷануби кӯҳистони Ҳисор//Асрори сухан”.-Душанбе,2005.
19. Ҳасанов А.”Тадқиқи таърихии шева // Газетаи муаллимон, 1985, 2 март.
20. Чураев Ғ.”Калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ”. -Душанбе :Дониш,1970.
21. Љӯраев К. “Асрори сухан”. – Душанбе 2005.
22. Эшниёзов М.Э .”Диалектологияи тоҷик”. Лексикаи шеваҳои тоҷикӣ.Қисми 2.Душанбе, УДТ,1979.
- 23.